

УДК 94(37):930.2 Драгоманов

Лагодзінський В.В.

Михайло Драгоманов про сенс історії Риму

Досліджуються роздуми Михайла Драгоманова над сенсом історії Риму у його дисертаційній праці «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Здійснено огляд проведеного автором аналізу праць сучасників стосовно історії Риму, оцінок переходу від Республіки до Імперії. Робиться висновок, що для Драгоманова смисл римської історії полягає у поступовій інкорпорації переможців у середовище переможених, у визнанні прав римського громадянства для всього вільного населення імперії, у поширенні на якомога більший простір громадянської рівності. При цьому, перехід від Республіки до Імперії становить, на думку Драгоманова, «всесвітній інтерес» не стільки сам по собі, скільки по тому, наскільки він сприяв розширенню римського впливу і об'єднував все вільне населення єдністю громадянських прав.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, історіографія, історія Риму.

Все дев'ятнадцяте століття у сфері гуманітаристики пройшло в пошуках нових сенсів. Над цією проблемою замислювалися кращі європейські мислителі, із цих пошуків виростає позитивізм з його намаганням відкрити універсальні закони розвитку людства, подібно до того, як були відкриті та продовжували відкриватися закони природничих наук. До позитивізму певною мірою тяжіє і Михайло Драгоманов, про що вже неодноразово йшлося у вітчизняних дослідженнях [1;11;12]. У руслі цих пошуків знаходяться, на нашу думку, і його роздуми над загальним сенсом римської історії [2;3;4;6;7;9;10;13;14]. Найповніше вони представлені у магістерській дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит», що була видрукувана в університетській типографії в 1869 р. [5].

В якості відправної точки для своїх пошуків Драгоманов аналізує загальноприйнятті в тогочасній історичній науці думки про історію Риму. Найповніше вони, на думку автора, представлені у багатотомному виданні Теодора Моммзена, що на той час ще не повністю вийшли з друку, та «Allgemeine Weltgeschichte» Георга Вебера, третій і четвертий томи якої були присвячені саме римській історії.

Починає Драгоманов з того, що визначає логіку розгортання історії Рима у Моммзена: «...римская история есть не что иное, как постепенная инкорпорация победителей в среду побежденных» [5, с.7] (повна цитата з Моммзена наведена у примітках [5, с.7 прим.2] німецькою мовою: Die Geschichte einer jeden Nation, der italischen aber vor allen, ist ein großer Synökismus: schon das älteste Rom, von dem wir Kunde haben, ist ein dreieiniges, und erst mit der völligen Erstarrung des Römerrums endigen die ähnlichen Inkorporationen). Він загалом солідарний з такою оцінкою німецького дослідника, але погоджується з Моммзеном не в усьому. Перш за все, вважає Драгоманов, Моммзен, подібно до Монтеस्क'є, дивиться на римську історію очима давніх римських письменників [5, с.8]. Німецькому історичному притаманна надзвичайна влучність у роз'ясненні окремих питань, винесенню щодо них своїх суджень, і водночас – «несмелость в составлении общего заключения иного, чем общепринятое» [5, с.13].

Найповніше така залежність Моммзена від оцінок давніх письменників проявляється, як це впливає із праці Драгоманова, в його судженнях щодо зміни Римської республіки імперією. Німецький історик, на думку Драгоманова, дуже вірно називає епоху від Гракхів до Октавіана революцією, тоді як для багатьох істориків – це тільки час безпорадків і смут. Проте в подальших своїх висновках щодо цієї революції Драгоманов полемізує з Моммзеном. На його думку, саме слово революція «предпо-

лагает более или менее сознательное стремление к осуществлению известного идеала гражданского строя, которому не соответствовал старый строй. А эта сознательность предполагает, что если революцией уничтожен старый строй, то хоть сколько-нибудь организован новый, который хоть в чем-нибудь удовлетворяет возникшим потребностям» [5, с.13]. Моммзен же, натомість, вважає, що революція в римській державі зруйнувала старе і не створила нічого нового і що новий порядок був не більше ніж розкладом старого порядку. Такий висновок Драгоманов робить із заключного абзацу третього тому «Історії Риму» Моммзена, який на час написання Драгомановим своєї дисертації був і останнім. Зауважимо собі, що перекладу російською мовою цієї праці ще не було, дисертант сам читає по-німецьки і перекладає з німецької: «Мы стоим теперь ... при конце Римской республики. В мире (даже в мире, а не в одном Риме), каким его застал Цезарь, было много благородного наследия прошедших столетий и бесконечное количество великолепий и величия, но мало духа, еще менее привязанности и наименее радостного отношения к жизни. Это был очень старый мир, и даже гениальный патриотизм Цезаря не мог сделать его молодым. Утренняя заря не возвращается прежде, чем ночь не пройдет совершенно» [5, с.13–14]. Неточність у перекладі останньої фрази (точніше буде: «Заря не наступит, пока не установится полная ночная мгла» [8, с.625]) спонукала Драгоманова іронічно зауважити: «Можно предполагать, что, по мнению Моммсена, ночь прошла только с разрушением старого римского мира вторжением молодых сил, т. е. германцев» [5, с.14].

На протипагу Моммзеноу у його трактовці зміни Республіки Імперією, і разом з тим розвиваючи основну тезу німецького вченого про смисл римської історії як про процес поступової інкорпорації переможців у середовище переможених, Драгоманов зауважує: «Если действительно в этом главный смысл римской истории, то весь ход ее от допущения Сервием Тулием плебса в войско до признания права римского гражданства за всем свободным населением империи, совершенного Антонинами и законченного уже законодательством Юстиниана, представляет одно органическое целое» [5, с.7].

Головний смисл цього «органічного цілого» є, на думку Драгоманова, поширення на якомога більший простір громадянської рівності (ці останні слова дослідник виділяє курсивом), і тільки у значно меншій мірі у тому, який політичний устрій мала римська держава, республіканський чи монархічний [5, с.7]. При цьому, автор усвідомлює, що для самих римлян подібний висновок не був таким вже однозначним. Політичний устрій, а вірніше його поступове псування, є постійним об'єктом для моралізувань і ремствувань в античних авторів, що Драгоманов визначає у своїх працях дуже часто як їхнє «стародумство» [10, с.50,53].

Проте для всього світу (orbis Romanus) питання політичного устрою держави є більш локальним, міським (Urbs, civitas Romana) у порівнянні з питанням громадянської рівності [5, с.7,8]. Таким чином, важливо дивитися на римську історію, особливо ж на історію Римської імперії, не «очима римських письменників», як про це на початку своєї праці зауважує Драгоманов [5, с.8]: «Если логично провести мысль Моммсена, – говорит він далі, – то она окажется совершенно тождественной с мыслью Ам. Тьерри, что на римскую историю, особенно на историю Римской империи, следует смотреть не с высоты холмов Капитолия, а с мелкого бугра где-нибудь в Галлии [5, с.8]».

Саме такий погляд на римську історію і є характерним для дисертанта при його оцінці переходу від Римської республіки до імперії. Для нього «самая история и перемена политического устройства в римском государстве получает всемирный интерес не столько сама по себе, сколько по тому, в какой мере та или другая форма способствовала большему или меньшему расширению римского влияния и облегчала упомянутую выше инкорпорацию и распространение равенства в правах» [5, с.8].

Розвиваючи далі свою тезу про період громадянських війн від реформ братів Гракхів до встановлення принципату Октавіаном Августом як про революцію, Драгоманов висловлює свою думку щодо загальної характеристики самої революції, чи, як він у даному випадку «історичного перевороту» пише: «Революции не делаются на розовой воде». ... Смотри спокойно исторически на ход переворота, придется признаться, что

количество пролитой крови и степень утраты при новом порядке хороших сторон старого зависит прямо от степени эгоистического, безрассудного упорства старого порядка уступить вновь возникшим потребностям [5, с. 12]». В публікаціях щодо Драгоманова можна зустріти твердження, що в цих словах видатного українського мислителя відбито скептичне, чи навіть негативне ставлення до революційних перетворень: «Скептицизм, а скорее негативизм М. Драгоманова в отношении революционных преобразований видим еще на страницах магистерской диссертации. «Революции не делаются на розовой воде», – и перевороты совершаются не так, как хотелось бы историкам. Не говоря о пролитии часто невинной крови, очень часто и много хорошего из старого порядка гибнет при установлении нового» [15]. На нашу ж думку, це не впливає ні з попередніх оцінок Драгомановим періоду громадянських війн як революції, про що вже йшлося вище, ні з наступних його роздумів. Для нього є очевидним: для періоду громадянських воєн і імператорської доби цей переворот позначився тим, що «... в это время было достигнуто всеобщее уравнение прав мира, завоеванного сенатом, и не раз облегчалось положение городского пролетариата, хотя окончательно Рим при существовании рабства не мог избавиться от пролетариата, от которого, впрочем, не удастся отделаться и XIX в., хотя его гражданское и экономическое развитие не стеснено существованием рабства [5, с. 13]». Звідси Драгоманов робить свій основний висновок: «Эти же два обстоятельства, не говоря о других, особенно постоянный прогресс инкорпорации от Гракхов до Антонинов, показывают, что, несмотря на многие несовершенства и темные стороны римского государственного строя в это время, римский мир жил не даром в эти почти 300 лет» [5, с. 13].

Деякі додаткові акценти в оцінках смислу римської історії Драгоманов розставляє при аналізі загальноприйнятих поглядів на розгортання історичного процесу, які він визначає у «Всесвітній історії» ще одного відомого німецького історика, Георга Вебера, чії книги активно перекладалися іноземними мовами, у тому числі й російською. Для Драгоманова це – елементарний підручник, який в стислому, але характерному вигляді представляє загальноприйняті поняття щодо римської історії [5, с. 14]. Драгоманов опирається у своєму аналізі на цю працю Вебера ще й тому, що Моммзен у своїх згаданих вище творах не розглядає спеціально добу Римської імперії.

Не вдаючись у детальний аналіз поглядів Вебера на історію Риму, Драгоманов критикує його за невизначеність у критеріях, що лежать в основі періодизації історії Риму. Для нього є неприйнятним поділ на періоди, представлені в праці німецького вченого, за яким виділяються: I) Рим під владою царів і патрициїв (753–366); II) Героїчний період Риму (366–146); III) Моральний занепад Риму (146–31); IV) Римська імперія (31 до Р. Х. – 476 по Р. Х.) [5, с. 14]. Таким чином, іронізує Драгоманов, в історії держави, яка існувала з 753 р. до Р. Х. по 476 р. по Р. Х., тобто понад 1200 років, квітучий і власне історичний в житті народу період займав лише тришки більше 200 років, деє близько 400 років було витрачено на підготовку до цього квітучого періоду, і, нарешті, на падіння народу від морального занепаду пішло понад 600 років [5, с. 14].

Ясно, що така оцінка римської історії є непринятною, чи навіть дивною, як зауважує Драгоманов [5, с. 14]. «Историк, – пише він про Георга Вебера, – рассматривает ход развития римского государства. Ясно, что за исходную точку разделения его истории нужно взять развитие или изменение государственных учреждений» [5, с. 14]. Поміж тим, зауважує Драгоманов дещо нижче, «... в представленном выше делении истории римского государства у Вебера собственно государственная точка зрения приложена только к первому и последнему периоду, а население внегородское не принято вовсе во внимание [5, с. 15]». І ось тут український дослідник і представляє своє бачення смислу римської історії, яке при уважному розгляді полягає знову ж таки в уже визначеній вище інкорпорації та поширенні рівності в правах. Логіка історичного процесу в Римі впродовж усіх 1200 років його існування, за Драгомановим, наступна.

Перший період, виділений Вебером, з огляду на державний устрій, являє собою місто Рим, що під владою царів та патрициїв намагається завоювати довколишні землі. Другий період цієї періодизації представляє знову ж таки місто Рим, що також з

успіхом завойовує сусідні землі, але вже отримує демократичну конституцію. Обидва ці періоди являють собою водночас державу міську і героїчну – погоджується з Вебером Драгоманов [5, с. 14–15]. Але далі він представляє своє бачення історичного процесу. Наведемо цитату повністю: «Допустим, что в третьем периоде совершается нравственный упадок Рима, но под конец второго периода перед нами является уже не один город Рим, но Рим, владеющий почти всем побережьем Средиземного моря. Что же становится в течение третьего периода с государственным строем как города Рима так и подвластных ему племен? Мы видим, что эти последние, начиная с латинцев и итальянцев, требуют себе участия в государственной жизни на равных правах с жителями города Рима и что многие получают эти права. Гражданская борьба за права группирует все более и более силы борющихся около отдельных лиц, и таким образом устанавливается система единоличного правления – империя. Эта последняя, как видим, продолжает процесс, которому обязана своим происхождением, распространяет права римского гражданства на все свободное население государства и таким образом объединяет его единством прав [5, с. 15]».

«Такою представится нам история римского государства, если смотреть на нее как на историю государства, т.е. историю политических учреждений и всего населения стран, которые находились в соприкосновении с Римом» [5, с. 15], – завершує свої розмірковування Михайло Драгоманов. А не з висоти Капітолійського пагорба, – додамо ми.

Список використаних джерел

1. Богдашина О. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 13–20.
2. Гарнага В.П. Історія стародавнього світу у творчій спадщині Михайла Драгоманова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. – Вип. XXXI. – С. 319–326.
3. Гарнага В.П. Творчість Корнелія Тацита у дослідженнях М.П. Драгоманова // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2010. – Вип. 182. – С. 27–33.
4. Гарнага В.П.: Царський і республіканський Рим в антикозавчих дослідженнях М.П. Драгоманова / В. Гарнага // Історіографічні дослідження в Україні [Текст]: [зб. наук. пр.] / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 86–102.
5. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М.П. Драгоманов. – К.: Университетская типография, 1869. – Ч. I. – VIII, 415 с.
6. Ігнат'єва А. Проблема «римського миру» в творчестві М.П. Драгоманова // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 61-ї Міжнар. наук. конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008 р.). – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2008. – С. 119–121.
7. Ігнат'єва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П. Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 185–193.
8. Моммзен Т. Рима. В 5 т. – Т. 3.– Кн. 5: От смерти Суллы до битвы при Тапсе. Пер с нем. / Т. Моммзен. – Москва: ООО «Издательство АСТ», Харьков: «Фолио», 2002. – 655с.
9. Петrenchко О. Античні студії Михайла Драгоманова // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – 2010. – № 2(84). – С. 433–441.
10. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С. 46–54.
11. Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К.: [б.в.], 1997. – 175 с.
12. Стельмах С.П.: Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005.
13. Шиловцева В.С. Дворянські та буржуазні історики Росії про причини переходу від республіки до імперії у стародавньому Римі // Вісник Харківського університету. – 1970. – №45. – Істор. серія. Вип. 4. – С. 42–43.

14. Шиловцева В.С. Проблема кризиса и падения Римской республики в русской историографии эпохи разложения феодально–крепостнических отношений и развития капитализма (вторая половина XVIII–XIX в.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Х., 1970. – С. 12,13.

15. Ясь А. Украинский атташе в Европе: многоликие ответы Михаила Драгоманова // День. – 2010. – №167–168. – 17–18 сентября.

Лагодзинский В.В. Михаил Драгоманов о смысле истории Рима

Исследуются размышления Михаила Драгоманова относительно смысла истории Рима в его диссертационной работе «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Произведен обзор осуществленного автором анализа работ современников относительно истории Рима, оценок перехода от Республики к Империи. Делается вывод, что для Драгоманова смысл римской истории заключается в постепенной инкорпорации победителей в среду побежденных, в признании прав римского гражданства для всего свободного населения империи, в распространении на как можно большее пространство гражданского равенства. При этом переход от Республики к Империи составляет, по мнению Драгоманова, «всемирный интерес» не столько сам по себе, сколько по тому, насколько он способствовал расширению римского влияния и объединял все свободное население единством гражданских прав.

Ключевые слова: Михаил Драгоманов, историография, история Рима.

Lahodzins'kyj, V.V. Mykhailo Drahomanov about sense of the history of Rome

Mykhailo Drahomanov's thoughts about sense of the history of Rome are studied in his research work «The issue of historical meaning of the Rome Empire and Tacitus». The analysis of scientific works of contemporaries on the history of Rome and the process of the Republic transition to the Empire made by the classic are under review in the research article. By reference to the scientific investigation, it follows that the sense of the history of Rome for Drahomanov is in gradual incorporation of conquerors into the social community of the vanquished part, in recognition of rights of Roman citizenship to all free people of the empire, in providing civil equality for as many territories as it is possible. Thus, the Republic transition to the Empire according to Drahomanov's point of view, is the «worldwide interest» not so much in itself as how far it facilitated the Roman influence and united free people in a single civil law.

Key words: Mykhailo Drahomanov, historiography, the history of Rome.